

A nacionalizmus alakváltozása Magyarországon és Oroszországban 1995 és 2013 között

Egy komparatív összehasonlító kutatás eredményei

CSEPELI GYÖRGY¹–ÖRKÉNY ANTAL^{2,3}

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a nacionalizmus alakváltozását vizsgáljuk Oroszországban, Magyarországon és az Európai Unió többi országában 1995 és 2013 között. A mintákat és az elemzést a nemzeti identitás nemzetközi kutatása szolgáltatja az ISSP vizsgálat három fordulójának összehasonlításában. A nacionalizmus társadalom-lélektani mozgatórugóinak feltárása során olyan dimenziókat vizsgálunk, mint a spontán nemzeti identitás és közelségérzés a saját ország és Európa iránt, az etnocentrizmus, a nemzeti kategorizáció, a nemzeti büszkeség, a nacionalizmus és az idegengyűlölet. Az egyes szempontok bemutatása után többváltozós elemzés tárja fel a nacionalizmus jellegzetességeit, erősségét és változását mindkét országban, a piacgazdasági átmenet és a demokratizálódás, majd pedig a radikális politikai változások fényében. Mivel úgy tűnik, hogy az átmenet nem ért véget sikeresen, és mivel a folyamattal szemben ellentendenciák indultak be mindkét országban, beleértve a nemzeti ideológia felerősödését is, a tanulmány a nacionalizmus szerepét próbálja vizsgálni ebben a folyamatban.

KULCSSZAVAK: nemzeti identitás, etnocentrizmus, nacionalizmus, idegengyűlölet

ABSTRACT

The metamorphosis of nationalism in Hungary and Russia between 1995 and 2013: results of a comparative comparison research

In this paper we are focusing on the metamorphosis of nationalism in Russia, in Hungary and in the other countries in the European Union between 1995 and 2013. For the research we had used the ISSP research. We had researched the dimensions like spontaneous national

¹ Emeritus professzor, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Miskolci Egyetem.

² Egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

³ 1963–67. között a Huszár Tibor által elindított szociológiai képzésben közösen kutatott Szabó Ildikóval Csepeli György és Örkény Antal, elsősorban a politikai szocializáció témájában. Szabó Ildikó a 90-es években középiskolások identitását, attitűdjeit vizsgálta, melyhez több alkalommal csatlakozott Örkény Antal, közös publikációkat készítettek. Pl.: Szabó Ildikó – Örkény Antal (1998): Tizenévesek állampolgári kultúrája. Gondolat Kiadó, Budapest, Örkény Antal – Szabó Ildikó (2002): Társadalmi értékmenték, politikai szocializáció. In: Educatio, 2002. 3. sz. 404–430.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

identity, ethnocentrism, national categorization, national pride, nationalism and xenophobia. First we introduce the several aspects, then we reveal the features of the nationalism. This paper focus ont he role of the nationalism in the running of the capitalism.

KEYWORDS: *national identity, ethnocentrism, nationalism, xenophobia*

Bevezetés

A rövid huszadik század végén váratlanul eltűnt a kétosztatú világrend. Összeomlott a Szovjetunió által uralt „béketábor”, s versenytárs nélkül maradt az USA által uralt „szabad világ” (Hobsbawm 1995). Fukuyama várakozásaival ellentétben azonban a történelemnek nem lett vége. Az egykori Szovjetunió helyén új államok jelentek meg, Németország nyugati és keleti fele egyesült, Jugoszlávia széthullott, a közép-és kelet-európai kisállamok java része az Európai Unió tagja lett. A „csodálatos év” (annus mirabilis) után azonban egy ideig Fukuyama joggal hihette, hogy a történelem véget ért, győzött a kapitalizmus és a liberális demokrácia (Fukuyama 1989).

Hamarosan kiütköztek a jelek, melyek arra utaltak, hogy az államszocializmusból a piacgazdaságba és a politikai pluralizmusba való átmenet hallatlan nehézségekkel jár együtt az érintett országok számára. A 21.század első felében két ország esetében különösen szembeötlő a különút. Az államszocializmus összeomlását követően előbb Oroszországban, majd később Magyarországon egyértelművé vált, hogy a társadalom többsége nem tud és nem képes élni a liberális átalakulás által lehetővé tett gazdasági és politikai szabadságjogokkal. Ezekben az országokban bekövetkezett a változás, melyet Fareed Zakaria a demokrácia „illiberális” irányba való fordulataként írt le már 1997-ben (Zakaria 1997).

Az államszocializmusban az egyéneknek nem jutott szabadság, de egzisztenciális és episztemológiai biztonságban éltek. Mindenkinek volt munkahelye, kiszámítható volt az élet egészen a nyugdíjig, sőt még utána is. A világ megváltoztathatatlanak tűnt, az állandóság érzete hatotta át az emberek érzésvilágát, a múltó idő elvesztette jelentőségét.

Volt, aki elfogadta a rendszer által hirdetett igazságot, s volt, aki nem. Aki elfogadta, amit a párt mondott, az hazugságnak hitte, amit a politikailag üldözött ellenzék állított. De megfordítva is ez volt a helyzet, aki igazságnak tartotta, amit az ellenzék mondott, az hazugságnak vélte a rendszer állításait. Havel joggal igényelte, hogy eljött az ideje annak, hogy az emberek „igazságban éljenek”. Az Economist Havel halála alkalmából közreadott méltatásában helyesen írta, hogy „no single phrase did more to inspire those trying to subvert and overthrow the communist empire in Europe” (Economist 2011).

A rendszerváltás fordulatával azonban kiderült, hogy mindkét bizonyosságnak vége. Az államszocialista gazdasági rendszer lebontása következtében tönkrement a szocialista nagyipar és a szövetkezeti mezőgazdaság. Százezrek, ha nem milliók vál-

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

tak munkanélkülivé, vesztették el egzisztenciájukat, életbiztonságukat, vagy lettek kényszerből nyugdíjasok. Akik vállalkozni kezdtek, azok megtapasztalták, hogy a kapitalizmusban a siker és a bukás ikertestvérek. A társadalmi egyenlőtlenségek kiéleződtek, kevesek lettek gazdagok, sokan szegények. Az évente végzett közvéleménykutatások eredményei szerint mindig többségben voltak azok, akik a rendszerváltás veszteseként határozták meg magukat. Nem jött létre az autonóm értékek szerint élő középosztály, mely a liberális demokratikus politikai rendszer talpköve lehetett volna. A várt jólét elmaradása delegitimálta az átmenetet a piacgazdaságba és a politikai pluralizmusba.

A nyilvánosság szabaddá válása a nézetek, vélemények sokaságát szabadította az emberekre, akik képtelenek voltak eldönteni, hogy abból, amit hallanak és olvasnak, mi igaz és mi nem igaz.

Elkezdődött a múlt átértékelése, s kiderült, hogy semmi sem olyan bizonytalan, mint a múlt (Bernhard – Kubik 2014). A politikai ideológiák forgószelében átértékelődtek az értékek, s nem maradtak támpontok, melyek eligazíthaták volna a választó polgárokat politikai választásaikban. Az emberek elvesztek az egymással versengő igazság-narratívák labirintusában.

Vonzó jövőkép hiányában többé-kevésbé minden posztszocialista országban a hivatalos identitáspolitikában a kiutat a hamis illúziókkal és emlékekkel átszótt múlt felé fordulás jelentette. Magyarország 2011-ben elfogadott új alaptörvénye egyenesen kimondta, hogy „Hazánk 1944. március 19-én elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május 2-ától, az első szabadon választott népképviselő megalkulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.”

Az uralkodó politikai erők a legitimációs válságot úgy akarták megoldani, hogy a rendelkezésre álló politikai-ideológiai repertoárból a nemzeti képzeletet mozgósították. Azt remélték – a múltbeli tapasztalatok alapján nem is hiába –, hogy ezáltal az elveszített bizonyosság érzése helyreállítható.

Cikkünkben empirikus szociológiai adatok alapján azt vizsgáljuk, hogy a rendszerváltást követően Oroszországban és Magyarországon milyen sikerrel járt a nemzeti képzelet felélesztése, a nemzeti érzés és -tudat milyen változatai keltek életre, milyen arányban váltak meghatározóvá a két országban, s mik voltak a változások 1995 és 2013 között.

A múlthoz való visszatérés Magyarországon spirituális irredentizmus formájában jelentkezett, mely csak halvány mása az 1920 és 1945 között sikeres irredentizmusnak, melynek Magyarország II. világháborús veresége véget vetett. Oroszországban a nemzeti tudat bőven meríthetett a cárok által 1917-ig uralt Orosz Birodalom emlékéből, melyet a Szovjetunió bukása újraélesztett (Thompson 2000). Kérdés, hogy a hajdani nemzeti nagyságot megidéző emlékezet a lakosság mekkora arányát ragadja magával, s létrejöttek-e az modern nemzetállamra jellemző, az állampolgárságra épülő nemzeti identitásalakzatok.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A nemzeti identitás kutatása

Szövegünk alapját az International Social Survey Programme keretében végzett kutatások eredményei képezik (Haller – Jowell – Smith 2009). Az országos reprezentatív mintákon 1995-ben, 2003-ban és 2013-ban végzett kutatás átfogta a nemzeti identitás érzelmi, kognitív és ideológiai összetevőit. Mivel mindhárom kutatási hullámban sok országban került sor a kérdőív lekérdezésére, a kérdések szükségképpen egyszerűek voltak, érzéketlenek maradván az egyes országok egyedi körülményeire. A kérdések leegyszerűsítését és uniformizálását az is indokolta, hogy a kérdőívet minden országban le kellett fordítani az adott ország nyelvére. A fordításokat angolra való visszafordítással hitelesítették.

A kérdések a nemzetre vonatkozó tudáskészlet minden releváns elemét operacionalizálták (Csepeli 1997). A válaszadók elsőként a természetes, más szóval spontán nemzeti azonosulással kapcsolatos kérdésekkel találkoztak, melyek azt vizsgálták, hogy hol helyezkedik el a nemzeti identitás a nemzeti szűkebb és tágabb terek szerint konstruált identitásokhoz képest. A 2003-as hullámban olyan kérdéseket is feltek, amelyekből kiderült, hogy a nemzeti kategória mentén létrejött identitás hol helyezkedik el a válaszadó azonosságát meghatározó egyéb kategóriák által meghatározott dimenziókban. Ennek során megkérték a válaszadót, hogy osztályozza a nemzeti, az etnikai, a vallási, a regionális, a nemzedéki, a politikai, a családi és az osztály kategóriákat aszerint, hogy azok mennyire fontosak számára akkor, amikor önmaga meghatározására gondolt.

A nemzeti tudáskészlet az etnocentrizmusból táplálkozó természetes nemzeti identitás bázisára épülve megszerkeszti a nemzeti valóságot, mely nemzeti jelentésekkel ellátva átalakítja a teret és az időt (Berlant 1991). Ezáltal a nemzeti valóság részévé válik a természeti környezet, a fauna, a flóra. A tér nemzetiesítése nem lehetne végbe a nemzeti múlt történeti narratívái nélkül, melynek szereplői, sorsformáló eseményei (győzelmek, vereségek, forradalmak) az adott térben mentek végbe. Más témák is részévé válnak a nemzeti tudáskészletnek, mint például az erkölcs, az emberi jogok, a politika, a szociálpolitika, a gazdaság, a kultúra, a tudomány, a sport, a hadsereg, a nemzetközi befolyás. Az egyes tematizációkhoz kapcsolódva érzések, attitűdök, nézetek, értékek jelennek meg, melyek végső foglalatja a nacionalizmus.

Eredmények

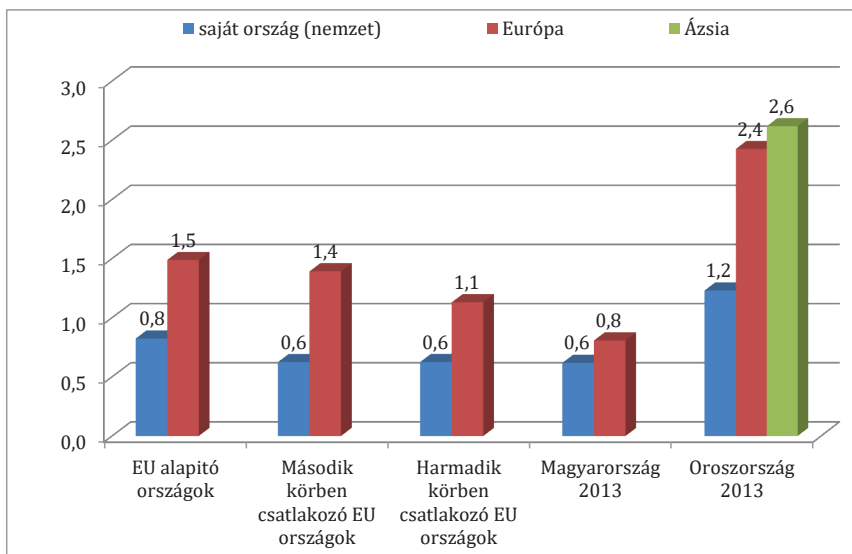
A lokális, nemzeti és kontinentális identitást egy-egy kérdéssel mérték. Arra kérték a válaszadót, hogy egy négyfokú skálán jelölje meg, mennyire érzi közel magához a szűkebb régióját, az országot és a kontinenst, ahol él. Minél alacsonyabb az érték, annál közelebb érzi magát a választó a vonatkozási pontokhoz, és minél magasabb,

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

annál távolabb. Az EU országokat három csoportba soroltuk az elemzésünk során: az első csoportba tartoztak a legrégebbi tagországok, akik alapítói voltak az Európai Uniónak; a következő csoportba a második körben csatlakozott országok szerepelnek; a harmadik csoportban pedig a 2004-ben csatlakozott posztsovjet országok találhatók. Külön is bemutatjuk Magyarországot és Oroszországot adatait, ahol a kutatásra 2013-ban is sor került, és ahonnan ezek az adatok már rendelkezésünkre állnak. Az egyes értékek a közelségérzet országok átlagait jelzik.

1. ábra: Spontán nemzeti identitás Európában, Magyarországon és Oroszországban, 2003-ban, négyfokú skálaátlag

Forrás: Saját szerkesztés

Az 1. ábra azt mutatja, hogy a spontán nemzeti identitás különösen jellemző az EU keleti térfelébe eső országokban, ide értve Magyarországot is, míg az Európához érzett közelség a nyugat-európai országokban erősebb. Oroszország esetében az látszik, hogy az EU-ban élőkhez képest a saját országhoz érzett közelség kisebb mértékű, s különösen kirívó a kontinentális távolságérzet, függetlenül attól, hogy Európa vagy Ázsia a vonatkoztatás alapja.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az emberek számára mindhárom régióban – sőt relatív mértékben még Oroszországban is – a nemzethez való kötődés jelenti a legszorosabb kötődést és legerősebb érzelmi azonosulást, jóllehet a kötődés mértéke annál erősebb, minél kevésbé fejlett gazdaságilag a válaszadó által lakott ország és minél tradicionálisabb a társadalmi szerkezet.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

1. táblázat: A csoportkategorizáció szintereinek fontossága a társadalmi identitás alakításában 2003-ban, a különböző kategóriák említése mint a legfontosabb szempont, százalék

	Foglalkozás	Etnikai csoport	Nem	Életkor	Vallás	Politikai pártválasztás	Nemzeti hovatartozás	Családi kapcsolatok	Társadalmi osztály	Lokális régió	Nincs válasz
GW	14.7	5.1	13.3	4.1	3.1	1.1	3.1	27.8	2.0	3.8	22.1
GE	17.8	4.1	18.3	5.5	1.6	0.0	5.3	24.5	3.4	5.7	13.7
GB	9.1	1.7	7.0	3.0	2.2	0.2	6.7	40.6	1.5	1.4	26.7
AUS	17.2	5.0	8.8	2.5	3.9	1.0	8.5	39.0	3.1	5.5	5.6
HUN	13.0	7.9	7.0	12.0	3.1	1.2	0.0	31.9	5.7	11.7	6.5
IRA	14.5	2.9	7.9	2.8	7.4	0.5	14.9	37.3	0.7	3.8	7.4
SWE	7.0	0.4	6.5	2.1	1.1	0.7	2.8	24.6	0.4	1.3	53.1
CZE	26.0	4.2	15.3	8.9	2.3	0.9	8.5	25.6	3.1	4.6	0.5
SLOV	17.5	11.4	9.8	5.9	2.8	0.3	10.0	24.4	1.6	11.6	4.7
POL	16.0	1.6	9.2	3.8	9.6	0.3	12.0	29.9	2.3	4.0	11.2
LIV	22.4	12.2	8.0	10.1	2.9	0.0	1.2	35.3	4.1	2.6	1.2
SLV	14.5	1.5	10.9	3.7	12.2	0.6	4.8	40.6	0.8	6.4	4.0
FRA	13.6	6.9	19.7	5.5	4.2	1.8	14.7	18.7	5.5	5.9	3.5
POR	12.7	2.7	18.0	5.4	3.2	1.1	14.7	29.6	1.9	5.5	5.2
DEN	7.4	0.8	3.4	2.0	1.4	0.5	3.5	41.3	1.0	1.2	37.5
FIN	13.8	1.0	5.4	5.4	2.4	0.9	12.4	10.5	1.4	1.5	45.3
RUS	25.5	10.2	8.5	8.0	2.1	0.6	2.9	27.5	6.5	7.2	1.0
SUM	15.9%	4.9%	10.4%	5.5%	3.8%	0.7%	7.7%	29.3%	2.9%	5.0%	

Forrás: Saját szerkesztés

GW Németország (nyugati rész), GE Németország (keleti rész), GB Nagy Britannia, AUS Ausztria, HUN Magyarország, IRA Írország, SWE Svédország, CZE Cseh Köztársaság, SLOV Szlovénia, POL Lengyelország, LIV Litvánia, SLV Szlovákia, FRA Franciaország, POR Portugália, DEN Dánia, FIN Finnország, RUS Oroszország

Meglepő módon azonban az is megfigyelhető, hogy a legrégebben EU-tag, alapító országok számára jelent legkevésbé azonosulási pontot a közös Európához tartozás, szemben a 2003-ban még csak csatlakozásra váró poszt-szocialista országokkal.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Európa csökkenő vonzereje keletről nyugat felé haladva azt jelzi, hogy az Európai Unió bővítése a korábbi tagországok polgárait inkább eltávolította, semmint közelfította a közös Európa eszméjéhez. A közös Európához való tartozás illúzióját láthatóan megtépázta az egyesülés okozta problémátömeg.

A spontán érzelmi azonosulás európai és nemzeti vonatkozásai azonban alapvetően csak a fizikai, politikai és szimbolikus közösségi terek teremtette identitás erősségét jelzik. Érdeemes azt is megnéznünk, hogy hogyan viszonyul a nemzethez való kötődésünk más csoportviszonyok adta identitásokhoz, mint például a család, a foglalkozás, a generációs és nemi különbségek, vagy az osztály hovatartozásunk.

Az 1. táblázat mutatja a társadalmi identitást alakító csoportkategóriák egymáshoz viszonyított súlyát 2003-ban 15 országban.⁴ A kutatásban a kérdezetteknek tíz különböző csoportvontkozás közül kellett a három legfontosabbat kiválasztani, melyek közül mi most a legfontosabbnak tekintett kategória előfordulási gyakoriságát mutatjuk meg.

A táblázatban azt láthatjuk, hogy a válaszadók társadalmi identitását leginkább a családi és a foglalkozási kategóriák határozzák meg, melyek erejét a mindennapi élet adja. A mindennapi élettől távoli kategóriák jóval kisebb súllyal formálják a társadalmi identitást. Ez utóbbin belül a nemzeti identitás viszonylag nagy súllyal (15 %) van jelen Portugáliában, Franciaországban és Írországban. Igen csekély a nemzeti kategória súlya a társadalmi identitás formálásában Dániában és Németországban.

Ebből a szempontból Magyarország és Oroszország sem jelent kivételt. A magyarok esetében kiemelkedően nagy hangsúlyt kapnak a családi kötődések, valamint a regionális hovatartozás és a foglalkozási szempontok; az orosz válaszadók pedig különösen a foglalkozást, a családi kötődést és kisebb mértékben ugyan, de az etnikai hovatartozást hangsúlyozzák. A nemzeti kötődés azonban szinte alig fordul elő a válaszadók említései között. Ez különösen a magyarok esetében meglepő, hiszen más szempontból körükben kiemelkedően magas a nemzeti közösséghez való spontán kötődés ereje (lásd az 1. ábrát).

A spontán nemzeti identitás azonban csak a „ki vagyok én?” kérdésre ad nemzeti terminusokban választ. Érdeemes tehát megvizsgálni, hogy a válasz mögött milyen tematizációk húzódnak meg, amelyeknek fontos szerep jut a nemzeti közösség elképzelésében.

A következő ábra mutatja be a nemzeti kategória tartalmainak említési gyakoriságait Oroszország és Magyarország esetében. A válaszadóknak azt kellett megmondaniuk, hogy az „orosz” vagy a „magyar” nemzeti kategória meghatározásakor milyen tartalmakat tartanak fontosnak és melyeket nem tartják fontosnak. A skála minden tartalom esetében 4 fokú volt. A válaszadóknak el kellett dönteniük, hogy a nemzeti azonosításban mennyire fontos számukra a születés helye, az állampolgárság, a lete-

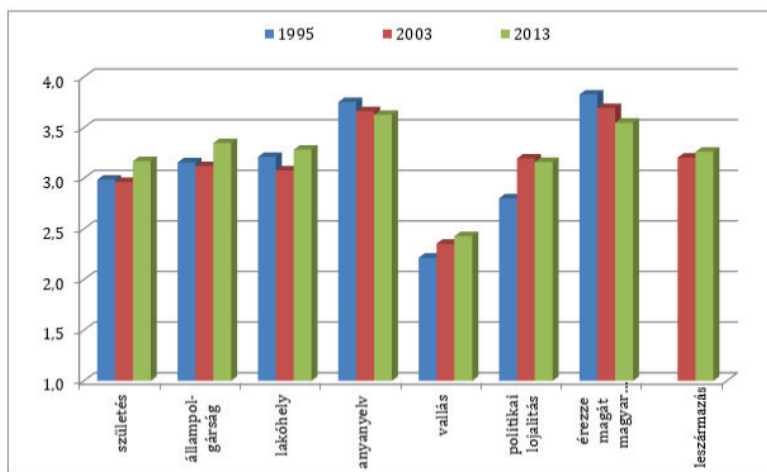
⁴ Ezt a kérdést nem tették fel sem 1995-ben, sem 2013-ban.

KÖZELKÉP - TANULMÁNYOK

lepedés helye, az anyanyelv, a vallás, az országot vezérlő politikai-jogi alapelvek, a szubjektív érzések és önmeghatározás, valamint az etnikai-nemzeti leszámazás.

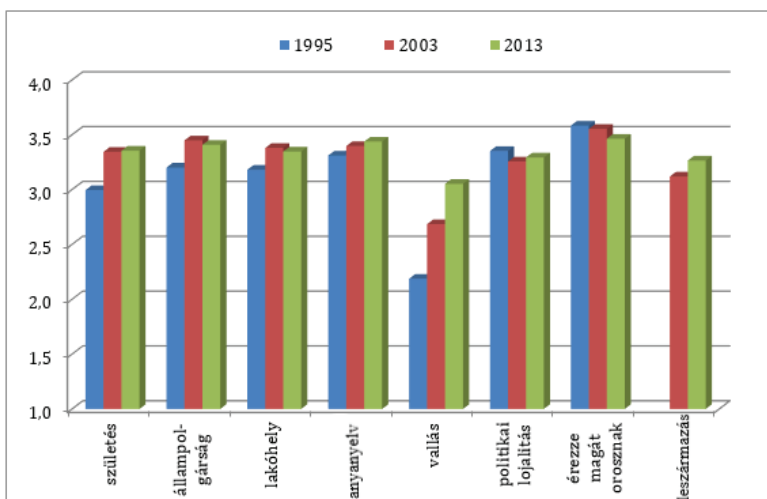
2. ábra: A nemzeti kategorizáció szempontjai Magyarországon és Oroszországban, négyfokú skálaátlagok

2.a Magyarország

Forrás: Saját szerkesztés

2.b Oroszország

Forrás: Saját szerkesztés

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A 2. ábra azt mutatja, hogy a nemzeti azonosításban a vallás kivételével mindegyik tartalom meglehetősen fontos a válaszadók számára. Az 1995 és 2013 között eltelt 18 évben mindkét országban minden tartalom fontossága nő. Szembetűnő azonban, hogy a vallás fontossága Oroszországban milyen jelentős mértékben nő.

A magyarok esetében az anyanyelv és a szubjektív azonosulás, míg az oroszok esetében a szubjektív azonosulás vezet mindhárom mérési évben.

A nyolc tartalom választásainak együttjárásai nem mutattak jellegzetes mintázatokat. Abban viszont volt különbség, hogy a válaszadók mennyire tágra, illetve mennyire szűkre szabták a nemzeti azonosítás szempontjainak tárát. Minél szűkebb a szempontok tára, annál kizáróbb a nemzeti kategorizáció, s minél több szempont kerül elismerésre a nemzeti azonosítás során, annál nyíltabb, befogadóbb a nemzeti azonosítás.

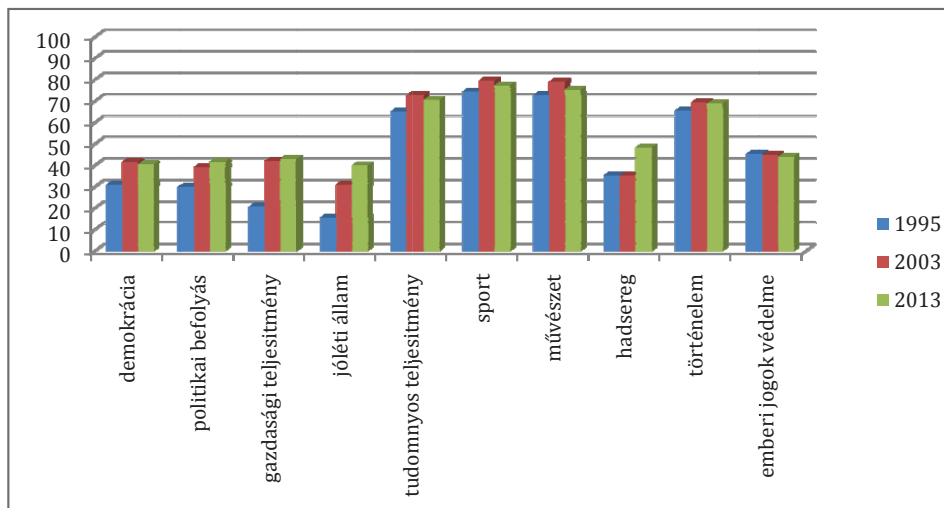
A spontán nemzeti identitás ingroupra és outgroupra osztja az emberi világot. Az ingroupal való pozitív azonosulás primordiális etnocentrikus mintája a modern nemzetállamok polgárai körében mint nemzeti büszkeség tér vissza. Büszkeségre a nemzeti lét által konstruált valóság különböző területei adhatnak okot. A kérdőívben tíz ilyen területet soroltunk fel, s a válaszadóknak az volt a feladatuk, hogy minden egyes terület esetében meg kellett mondaniuk, hogy milyen mértékben adhat okot a saját országa nemzeti büszkeségre. A kérdőívben a következő témák szerepeltek: a demokrácia, az egyenlőség, a nemzetközi befolyás, a gazdaság, a kultúra, a hadsereg, a történelem, az emberi jogok, a szociálpolitika és a sport (Smith 2009.)

A válaszok matematikai-statisztikai elemzése azt mutatta, hogy a nemzeti büszkeségre okot adó témák két csoportra különültek el. Az első csoportba a demokrácia, a nemzetközi politikai befolyás, a gazdaság, a szociálpolitika és az egyenlőség mint témák tartoznak, melyek mindegyike a modernitás értékeivel hozható összefüggésbe. A második csoportba a történelem, a kultúra, a tudomány, a sport témái kerültek. Az első csoport témái empirikusan igazolható tényeket tartalmaznak. Aki inkább ezekre büszke, az tényekkel tudja alátámasztani büszkeségét. A második csoport témái empirikusan igazolhatatlan támpontokat képeznek. Akinek a büszkesége ezekben a témákban gyökerezik, az büszkeségét jórészt mások véleményével és értékítéleteivel tudja igazolni. Ezt a folyamatot nevezi Festinger társadalmi összehasonlításnak (Festinger 1954).

KÖZELKÉP - TANULMÁNYOK

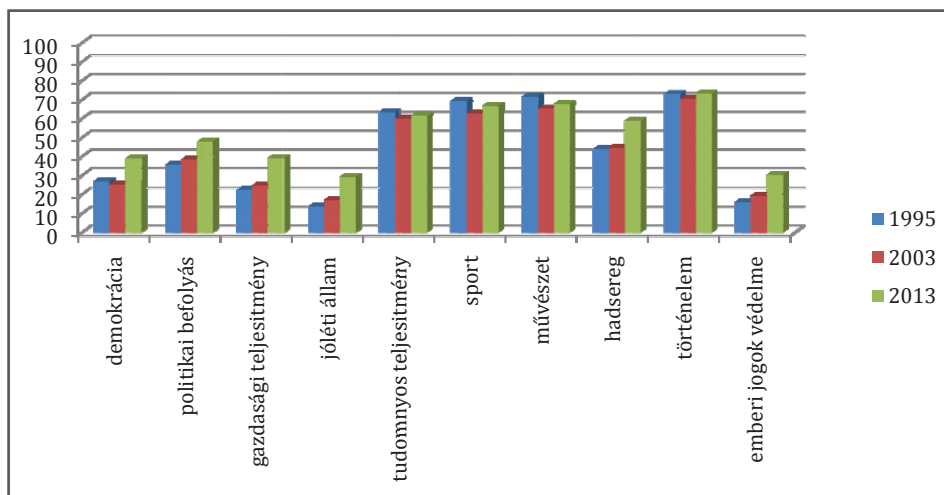
3. ábra: A nemzeti büszkeség forrásai Magyarországon és Oroszországban, százfokú skálaátlag

3.a Magyarország

Forrás: Saját szerkesztés

3.b Oroszország

Forrás: Saját szerkesztés

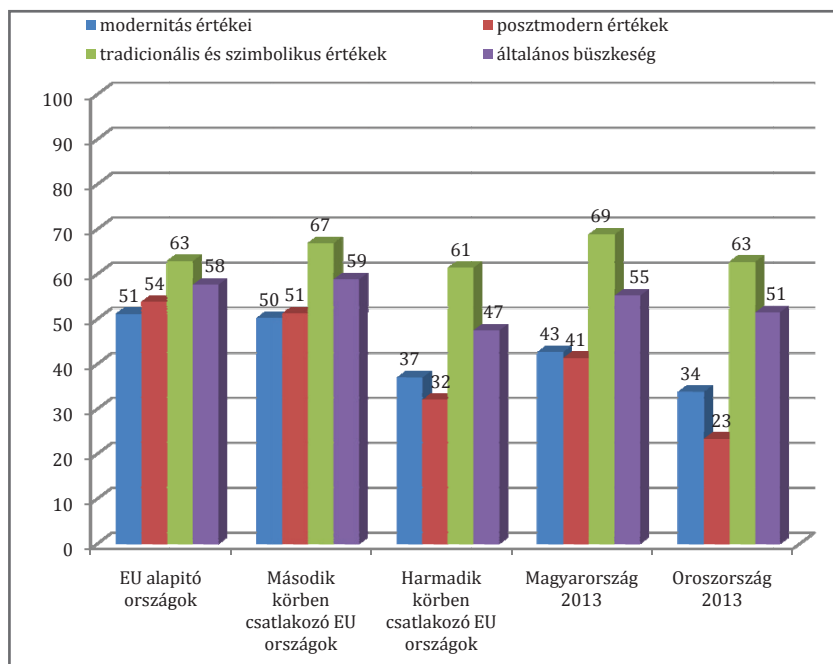

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A 3. ábra azt mutatja, hogy a három kérdezési időszakban melyek voltak a nemzeti büszkeségre okot adó jellegzetes témák a két országban. A tendenciák szembe-tűnően hasonlóak. Mindkét országban a nemzeti büszkeséget azok a témák uralják, amelyek jórészt nem az empirikusan igazolható tényekből, hanem a hitből merítik erejüket. A nemzeti büszkeség forrásai ez esetben történelmi sikerek, a kulturális és tudományos teljesítmények és a sportsikerek. Azt is látjuk, hogy a modernitás értékeivel összefüggésbe hozható, empirikusan igazolható tényekre támaszkodó témák mindkét országban kevésbé vesznek részt a nemzeti büszkeség alakításában. A demokrácia, a nemzetközi politikai befolyás, a gazdaság, a jóléti rendszer, az egyenlőség láthatóan egyik országban sem ad alapot különösebb nemzeti büszkeségre.

Ugyanakkor a különbségek is számottevők. A magyar válaszadókhoz képest az orosz válaszadók kevésbé büszkéek a jóléti rendszerre és a társadalmi csoportokkal való egyenlő és tisztességes bánásmódra, de a magyaroknál picit büszkébbek a hadseregre és a történelemre, ami nyilván nem független a birodalmi emlékezet már említett reneszánszától Oroszországban.

4. ábra: A nemzeti büszkeség szimbolikus-narratív, modernizációs és posztmodern forrásai Európában, 2003-ban, (Magyarországon és Oroszországban 2013-ban is), százalékos skálaátlag

Forrás: Saját szerkesztés

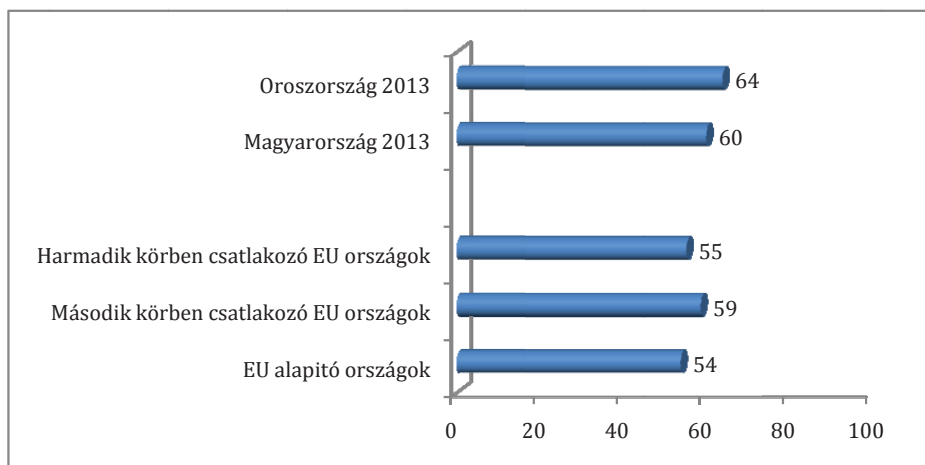
KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A 4. ábrán azt mutatjuk be, hogy miként alakul a nemzeti büszkeséget meghatározó tartalmak szerkezete Európában. Ezúttal nem két, hanem három jellegzetes témacsoport különült el. Az első csoportban látjuk a demokrácia, a gazdaság és a nemzetközi politikai befolyás témáit, melyek kulcsszerepet töltenek be a modern társadalomszerveződésben. A második csoportba kerültek az egyenlőség és a jólét témái, melyek a posztmodern társadalomban válnak fontossá igazán. A harmadik csoportban találjuk a nemzeti büszkeség szempontjából hagyományosan fontos szimbolikus témákat, melyek sorába tartozik a történelem, a hadsereg, a sport, a kultúra és a tudomány.

Az ábra alátámasztja Szűcs Jenő Európa három történelmi régiójára vonatkozó elméletét (Szűcs 1983). Minél inkább nyugat felé haladunk, annál inkább a modern és a posztmodern témák dominanciáját látjuk a nemzeti büszkeségben. Oroszországban különösen kevesen vannak, akik nemzeti büszkesége a modernitás témáiban gyökerezne. Másrészt azt látjuk, hogy a hagyományos, szimbolikus témák által uralt nemzeti büszkeség minden európai országban jelen van.

Már említettük, hogy a modern nemzeti identitás pozitív érzelmi alapja az emberi világot ingroup-outgroup dichotómia szerint osztályozó etnocentrizmus (Smith 1993). A modern nemzeti identitás etnocentrikus előzményeit az ISSSP vizsgálat kérdőívében 10 állítás segítségével mértük fel. A válaszadóknak minden egyes állítás esetében el kellett döntenükhöz, hogy milyen mértékben értenek egyet, vagy nem értenek egyet az állításban foglalt gondolattal.

5. ábra: Etnocentrizmus Európában 2003-ban,
(Magyarországon és Oroszországon 2013-ban is), százalékos skálaátlag

Forrás: Saját szerkesztés

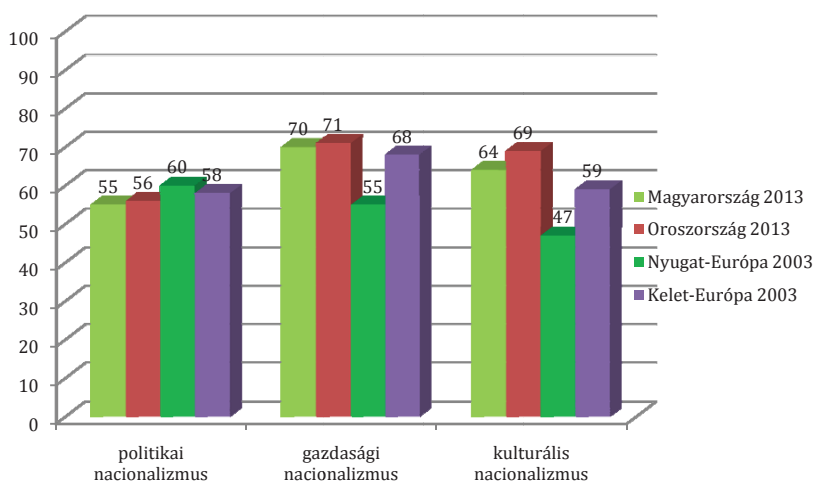
KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A tíz állításra adott válaszokat együtt kezelve egy 100 fokú skálát hoztunk létre, mely az egyes országokban mutatja az etnocentrizmus mértékét. A 5. ábra alapján látható, hogy a legmagasabb etnocentrizmus értéket Oroszország esetében tapasztaljuk, míg a legalacsonyabb etnocentrizmus értékek az EU alapító országaiban mutatkoznak. Ez az eredmény is erős bizonyíték Szűcs Jenő elméletének mai érvényességére. A nyugat-európai országokban élő polgárokban kevésbé eleven az etnocentrizmus, mint a közép-és kelet-európai országokban élő polgárok körében. Ugyanakkor az ábra figyelmeztet arra, hogy az etnocentrizmus korántsem csak a közép-és kelet-európaiak érzeménye. Az ábrából láthatjuk, hogy minden európai országban a polgárok legalább fele rokonszenvezik az etnocentrizmussal.

Az etnocentrizmus azonban még nem jelent feltétlenül nacionalizmust. Akkor beszélhetünk nacionalizmusról, ha az etnocentrikus felfogás az egész közösség működését áthatja, rendszerszervező ideológiává válik. Ilyen esetben egy ország politikai irányultságát teljes egészében a nacionalizmus határozza meg: a gazdaságpolitikát éppen úgy, mint ahogy a külpolitikát vagy a kultúrpolitikát.

A nacionalizmust ugyancsak 10 állítás segítségével mérték az ISSP vizsgálatokban. Az állítások lehetőséget adtak arra, hogy külön vizsgáljuk a politikai, gazdasági és kulturális nacionalizmust, melynek mindhárom esetben az a lényege, hogy a saját nemzetet feltétlenül előnyben részesíti a többi nemzettel szemben. A válaszadók öt-fokú skálákon jelölhették meg, hogy milyen mértékben értenek egyet, vagy nem értenek egyet az egyes állításokkal. Ebből aggregáltunk az egyszerűség kedvéért egy százalékos skálát.

6. ábra: A nacionalizmus különféle formái (politikai, gazdasági, kulturális) Európában 2003-ban, (Magyarországon és Oroszországban 2013-ban is), százalékos skálaátlag

Forrás: Saját szerkesztés

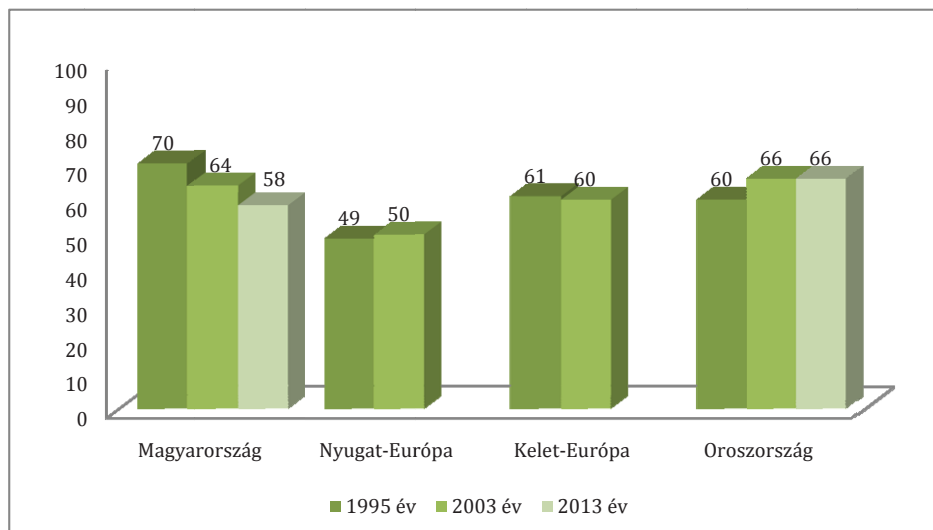
KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A 6. ábra azt mutatja, hogy a politikai nacionalizmus Nyugat-Európa országaiban viszonylag erős, Oroszországban és Magyarországon gyengébb. Nyugat-Európa országaihoz képest a gazdasági nacionalizmus Oroszországban és Magyarországon jóval erősebb, s a két ország között alig van különbség. Nem ez a helyzet a kulturális nacionalizmus esetében. A kulturális nacionalizmus Oroszországban rendkívül erős, erősebb, mint Magyarországon, ahol szintén magas szintű. Ezzel szemben Nyugat-Európában a kulturális nacionalizmus kevéssé jelentkezik.

A nemzeti identitás pozitív érzelmi alapjait az ismerősnek, közelinek, természetesnek tartott csoporthoz való tartozás biztosítja, melynek ereje endogén és exogén meghatározókból táplálkozik. A nemzeti identitás magabiztosságának a jele, ha a nemzeti hovatartozás pozitív alapjainak alakulásában az endogén meghatározók játsszák a meghatározó szerepet. Ha a nemzeti identitás komplexusos, kiegyensúlyozatlan, akkor a pozitív érzések megtartása érdekében megnő a külső meghatározók szerepe, ami által szakadék nyílik a nemzeti ingroup és az outgroup között.

A xenofóbia az outgrouptól való elhatárolódás nagy hatású eszköze. Az outgroupról létrehozott negatív kép tükrében az ingroup felértékelődik, a bizonytalanságtól rettegő én menedékévé válik.

7. ábra: Az idegenellenesség erőssége Európában, Magyarországon és Oroszországban (1995,2003, 2013), százfokú skálaátlag

Forrás: Saját szerkesztés

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A xenofóbiát hat állítás segítségével mértük. Egyes állítások negatív ítéleteket fogalmaztak meg az idegenekkel (bevándorlókkal) szemben (pl. bűnözés, elveszik a munkát), míg más állításokban pozitív ítéletek jelentek meg (pl. gazdagítják a kultúrát, gazdasági hasznot hoznak). Akkor következtettünk xenofóbiára, ha a válaszadó a negatív ítéleteket elfogadta és a pozitív ítéleteket elutasította. A hét állításra adott válaszokat együtt kezelve azt látjuk, hogy a xenofóbia 1995-ben Magyarországon erősebb volt, mint Oroszországban. 2003-ban és 2013-ban viszont a xenofóbia már Oroszországban volt erősebb.

Szűcs Jenő elméletének további megerősítése, hogy a xenofóbia a nyugat-európai országokban mindhárom mérési időszakban jóval alacsonyabb volt. Másfelől azt látjuk, hogy a nyugat-európai országokban erőteljesen érvényesült az asszimilációs elvárás a kisebbségekkel szemben. A nyugat-európai országokban a válaszadók igen nagy arányban értettek egyet azzal az állítással, mely szerint "akik nem sajátítják el teljes egészében országunk kultúráját és hagyományait, azok nem lehetnek teljes értékű állampolgárok". Közép-és Kelet-Európában ez a várakozás jóval kevésbé talált követőkre. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Európa nyugati és keleti régióiban a másság egyaránt jelen van, csak a másságra adott reagálás módja különböző. Keleten az asszimilációt lehetetlennek tartó nyílt xenofóbia, Nyugaton az asszimilációs elvárásba bujtatott burkolt xenofóbia jellemző.

A nemzeti identitás magyarázó modelljei

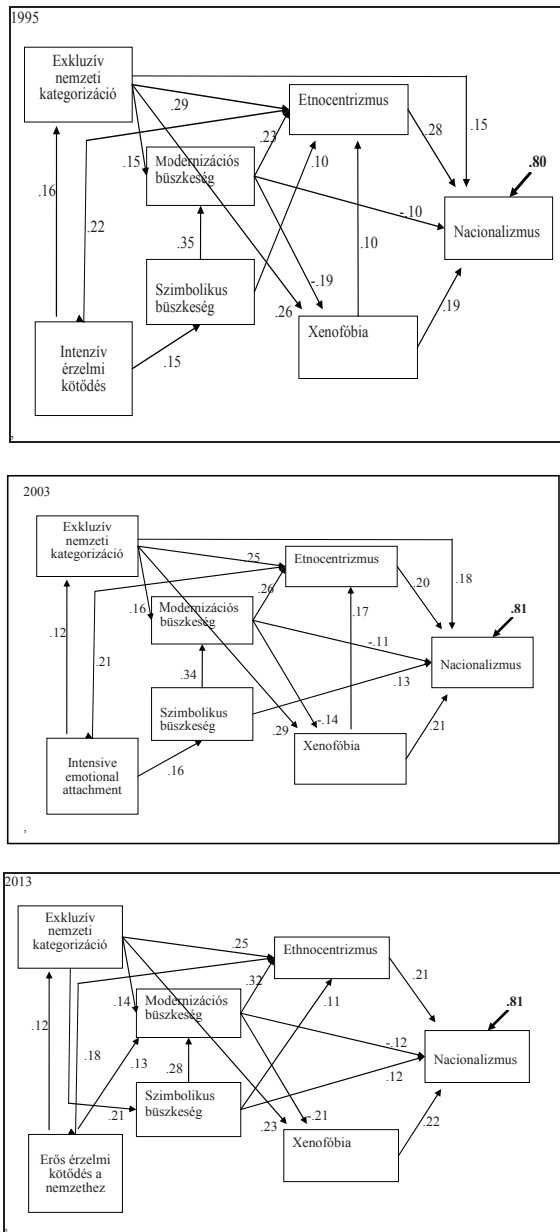
Miután egymás után bemutattuk a nemzetre vonatkozó tudáskészlet legfontosabb változóit, most érdemes megvizsgálni, hogy ezek a változók milyen kapcsolatban állnak egymással. Azt nézzük, hogy milyen utak vezetnek a nacionalizmushoz. Ha a modellek azt mutatják, hogy a végpont a nacionalizmus, akkor annak meghatározásában milyen szerep jut az olyan tényezőknek, mint a spontán nemzeti identitás, a kizárásos nemzeti kategorizáció, a nemzeti büszkeség szimbolikus vagy modern igazolása, az etnocentrizmus és a xenofóbia.

A három egymást követő időszakban felvett adatok alapján készített útmodelleket összehasonlítva nem látunk nagy változásokat. Fontos észrevennünk, hogy a spontán nemzeti azonosulás nincs közvetlen kapcsolatban a nacionalizmussal. Az "én magyar vagyok" érzés csak akkor indul el a "magyar hitvallás" vállalása felé, ha belép a kizárásos nemzeti kategorizáció, mely leszűkíti a nemzeti tagság kritériumainak számát. Ezután következik a szimbolikus témákból táplálkozó nemzeti büszkeség és az etnocentrizmus, ami után már nincs akadály a nacionalista felfogás érvényesülése előtt. Van egy másik út is, mely a nacionalizmushoz vezet. Ebben az esetben a xenofóbia és az etnocentrizmus közvetít a nacionalista felfogáshoz. Ez az út 1995-ben és 2003-ban nyitva állt, de 2013-ban már nem.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

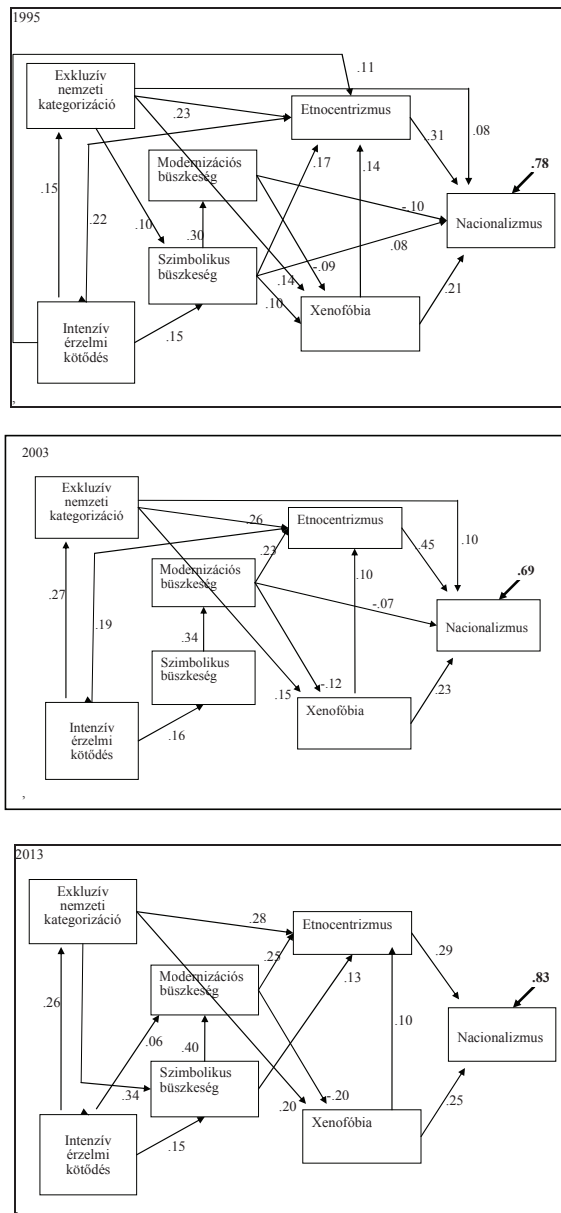
8. ábra: A magyar nacionalizmus lineáris regressziós útmodellje (1995, 2003, 2013)

Forrás: Saját szerkesztés

KÖZELKÉP - TANULMÁNYOK

9. ábra: Az orosz nacionalizmus lineáris regressziós útmodellje (1995, 2003, 2013)

Forrás: Saját szerkesztés

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Rendkívül fontos tanulsága az útmodelleknek, hogy a modern társadalomfejlődés témáiból táplálkozó nemzeti büszkeség kizárja a nacionalizmus megjelenését, negatívan korrelál a nacionalista felfogással. Eszerint a nacionalizmus ellenszere, ha a nemzeti társadalom tagjai arra büszkék, hogy nálunk demokrácia, jólét és egyenlőség van.

Az orosz útmodellek nagyon hasonlítanak a magyar útmodellekhez. Mindhárom mérési időszakban, mindkét országban nagyon hasonló a nacionalizmust meghatározó tényezők szerkezete. Oroszországban is azt látjuk, hogy a modern társadalomfejlődéssel kapcsolatos témákra támaszkodó nemzeti büszkeség korlátozni képes a nacionalista felfogás érvényesülését. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy Oroszországban a nemzeti büszkeség elszigeteltebb. A szimbolikus és a modern forrásból táplálkozó nemzeti büszkeség Oroszországban is kölcsönösen erősíti egymást, de a modern témákból táplálkozó nemzeti büszkeség és a nacionalizmus hiánya között nincs közvetlen kapcsolat, szemben azzal, amit Magyarországon tapasztaltunk. A modern témákból táplálkozó nemzeti büszkeség gyengíti a xenofóbiát és az etnocentrizmust, s ahogyan haladunk az időben előre 1995 és 2013 között, a hatás erősödik.

Oroszországban a xenofóbia és az etnocentrizmus között mindhárom mérési alkalommal pozitív kapcsolatot látunk. A kizáró nemzeti kategorizáció 1995-ben és 2003-ban közvetlenül kapcsolódott a nacionalizmushoz, de ez a kapcsolat 2013-ban már eltűnt.

A nemzeti identitás típusai

Az útmodellek csak azt mutatják meg, hogy mi a szerkezete a nemzet identitásnak, milyen változók határozzák meg a végpontként választott nacionalizmust. Az útmodellek alapján nem tudunk semmit mondani arról, hogy a populáció miként oszlik meg a nacionalizmus jellege alapján. Ennek a kérdésnek a megválaszolására vállalkoztunk az útmodellbe bevont változók segítségével.

A klaszterelemzés alapján négy csoportra bukkantunk, melyek tagjai a nemzeti identitást meghatározó változók alapján intenzitásban egymástól különböztek mindkét országban és mindhárom évben.

Az „*radikális*” nemzetfelfogás azokra a válaszadókra volt jellemző, akik a nemzeti identitást mérő összes változó esetében kiugróan magas értéket mutattak. A nacionalista, etnocentrikus, xenofób és kizáró tendencia erős ebben a csoportban, melynek tagjai egyidejűleg büszkék mind a modern, mind a szimbolikus témákra.

A „*nacionalista*” nemzetfelfogást valló csoportba azok a válaszadók kerültek, akik a nacionalizmust, az etnocentrizmust és xenofóbiát magukévá tették, s a nemzeti azonosítás során alkalmazott kategorizációs szempontjaik tárát szűkre szabták, kevés lehetőséget engedve arra, hogy másokat a saját nemzeti csoportjuk tagjaként

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

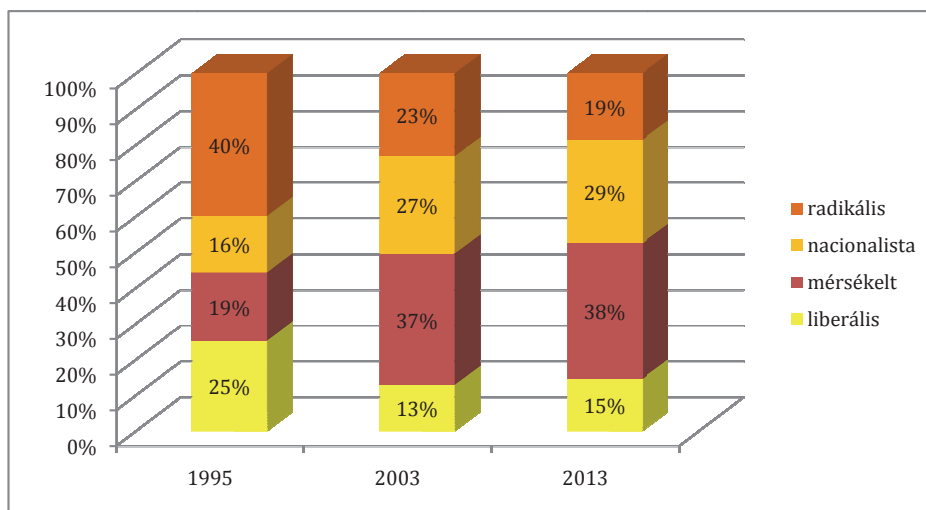
elfogadjanak. A nemzeti büszkeséget esetükben a szimbolikus (puha) témák táplálták elsődlegesen, a modern (kemény) témák említését kerülték.

A nemzeti identitás kevésbé intenzív, „*mérsékelt*” változata azokra a válaszadókra volt jellemző, akikben kevésbé élnek az ingroup és az outgroup közötti különbséget elmélyítő érzések, mint a xenofóbia, etnocentrizmus és nacionalizmus. Erős bennük a szimbolikus témák által táplált nemzeti büszkeség, s nem szűk, de nem is tág a szempontok készlete, melyből nemzeti kategorizációjukat igazolják.

A „*liberális*” nemzetfelfogást vallók csoport tagjai a nemzeti identitást mérő valamennyi változó esetében alacsony pontszámot mutatnak. Egyetlen megkülönböztető sajátosságuk, hogy a modern (kemény) témák okán ugyanúgy kevésbé érznek büszkeséget, mint a tőlük egyébként diametriálisan különböző kizáró nemzetfelfogás hívei.

Az egyes csoportok arányai azonban az idő és az ország függvényében jellegzetesen változtak.

10. ábra: A magyar nemzeti identitás jellegzetes típusai(1995, 2003, 2013), százalék

Forrás: Saját szerkesztés

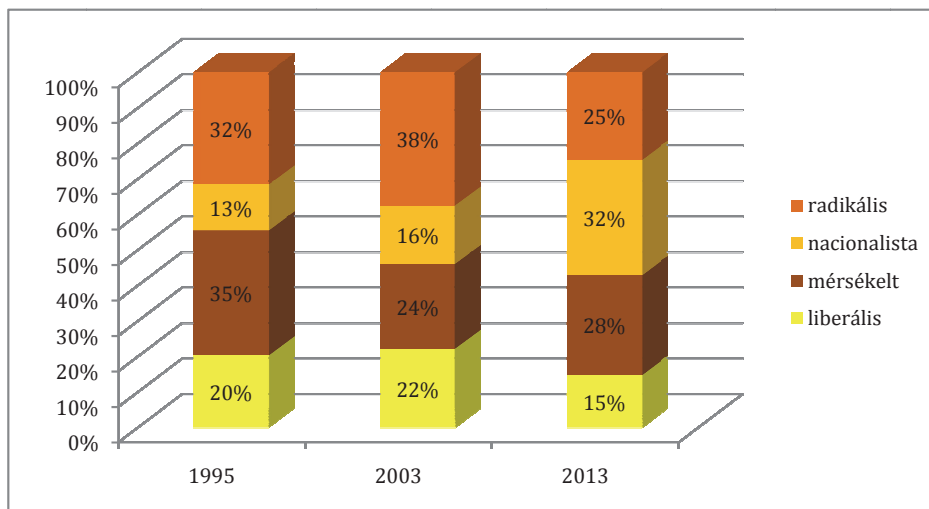
Magyarországon azt látjuk, hogy 1995 és 2013 között jelentős mértékben csökkent a kizáró, erőteljesen nacionalista érzésű és gondolkodású csoportok aránya. Az igazi, valójában szélsőséges nacionalisták aránya viszont elég jelentős mértékben nőtt (16%-ról 29%-ra). Ezzel párhuzamosan csökkent azok aránya, akikre a visszafogott, befogadó nacionalizmus jellemző. A tendencia egyértelműen a mérsékelt nacionalista csoport növekedése. A változások első sorban 1995 és 2003 között mentek vég-

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

be. 2003 és 2013 között a tendenciák ugyanabban az irányban folytatódtak, de a változások mértéke jóval kisebb volt, mint az 1995 és 2003 közötti időszakban.

11. ábra: Az orosz nemzeti identitás jellegzetes típusai (1995, 2003, 2013), százalék

Forrás: Saját szerkesztés

Oroszországra nem a mérséklődése, hanem inkább a radikalizálódás jellemző. Az igazi, valójában radikális nacionalizmus hívei 1995-ben még csak a populáció 13 %-át tették ki. Ez az arány 2003-ban 16%-ra, s 2013-ban 32%-ra emelkedett. A többi csoportban az idő függvényében a csökkenés volt a tendencia. A mérsékelt aránya az 1995-ben mért 35%-ról 2013-ban 28%-ra csökkent. A visszafogottak 1995-ben sem voltak sokan (20%), s 2013-ban arányuk 15%-ra apadt. A kizáró nacionalisták aránya 2003-ban érte el a csúcst (38%).

Összegzés

Az ISSP nemzeti identitással kapcsolatos felmérései során 1995-ben, 2003-ban és 2013-ban keletkezett Oroszországra és Magyarországra vonatkozó adatbázisainak vizsgálata azt mutatja, hogy a rendszerváltást követően ebben a két országban részben hasonló, részben ellentétes tendenciák mutatkoztak. A három vizsgálatot átfogó 18 év alatt a nemzeti identitás mindkét országban jelentősen támaszkodhatott az etnocentrizmus, a nacionalizmus és a xenofóbia érzelmi tartalékaira, valamint a nemzeti hovatartozást meghatározó kategóriák szűkítésében megnyilvánuló kizáró nemzeti kategorizációra. A nemzeti büszkeség mindkét országban döntő mértékben

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

a szimbolikus, a társadalmi összehasonlítási folyamatok által meghatározott tartalmakból támaszkodott. A modern nemzetállam témái kevésbé játszanak szerepet mindkét országban a nemzeti identitásban.

A rendszerváltást követően szabaddá vált nyilvánosságban mindkét országban megjelentek a nemzeti identitás versengő mintái, melyek szélsőséges, mérsékelt és visszafogott változatai egyaránt megragadhatták a lakosság nemzeti képzeletét. Magyarország esetében azt láttuk, hogy egy kisebbség körében a szélsőséges nacionalizmus, míg a többség körében a mérsékelt nacionalizmus vált uralkodóvá. Oroszországban az 1995 és 2013 között eltelt időszak a radikális, szélsőséges nacionalizmus híveinek előre törését eredményezte. A visszafogott, birodalmi nosztalgiáktól mentes nemzeti identitás hívei mindkét országban kisebbségbe szorultak.

Irodalom

- Berlant, L. (1991): *The Anatomy of National Fantasy: Hawthorne, Utopia, and Everyday Life* University of Chicago Press, Chicago.
- Bernhard, M. – Kubik, J. (eds.) (2014): *Twenty years after Communism. The Politics of memory and Commemoration*. Oxford University Press.
- Csepeli, Gy. (1992): *Nemzet által homályosan*, Századvég Kiadó, Budapest.
- Economist* (2011): Living in Truth, Vaclav Havel 1936–2011. dec. 31.
- Festinger, L. (1976) (1954): A társadalmi összehasonlítás elmélete. In: Pataki, F. (szerk.): *Pedagógiai szociálpszichológia*. Gondolat Kiadó, Budapest, 259–291.
- Fukuyama, F. (2014): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Kiadó, Budapest.
- Haller, M. – Jowell, R. – Smith, T. (eds.) (2009): *The International Social Survey Programme 1984–2009*. Routledge, London, New York.
- Hobsbawm, E. (1998): *A szélsőségek kora*. Pannonica, Budapest.
- Örkény, A. (2011): European Identity and National Attachment: Harmony or Dissonance. In: *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* Vol.2/1, 33–61.
- Smith, T. W. (2009): National pride in comparative perspective. In: Haller, J. S. (eds.): *The International Social Survey Programme 1984–2009*. Routledge, London, New York, 197–221.
- Szűcs, J. (1983): *Vázlat Európa három fejlődési régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Smith, A. (1993): *The Ethnic Origins of the Nations*. Blackwell, Oxford.
- Thomposon, E. M. (2000): *Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism*. Praeger an imprint of ABC-CLIO, LLC., Santa Barbara.
- Zakaria, F. (1997): The rise of illiberal deocracy. *Foreign Affairs*. nov-dec.